

מאות אתרים ארכיאולוגיים בישראל נעלמים תחת בטון

ישראל נמצאת בלבה של תנופת בנייה על מנת ליישב את אוכלוסייתה המאיצה וצומחת, אך חוקרים חוששים שהמדינה אינה עושה די כדי לשמר את האוצרות הארכיאולוגיים שלה.

מאת ג'וזי גלודיוס

הפנים המגולפות באבן הגיר הן שריד מעולם שאיננו עוד. עם שתי נקודות בתור עיניים ורמז קלוש לחיוך, הצלמית בת 7,000 השנים היתה אולי אביזר טקסי או קמיע, אולי אפילו בובה פשוטה. הפנים, שגודלן כאגודל, נמנות עם עשרות דמויות - רובן עדים וכבשים - שנחשפו במהלך חפירה ארכיאולוגית שנמשכה קרוב לשלוש שנים בתל אסור, כ-52 ק"מ צפונית לתל אביב.

החפירה בתל אסור, הידוע גם בשמו הערבי תל אַסוּוֹר, "היא פרויקט יוצא דופן", אומרת דינה שלם, ארכיאולוגית המועסקת על ידי רשות העתיקות, וניהלה את החפירה יחד עם יצחק פז ואיתי אלעד, ארכיאולוגים של רשות העתיקות. יצחק פז מספר כי עד תקופת הברונזה הקדומה, לפני 5,000 שנה, היה תל אסור "מְגָה-עיר, הגדולה ביותר שנודעה עד כה בחלקו הדרומי של הלבנט", אזור המשתרע על פני מדינת ישראל, פלסטין וירדן. חפירת תל אסור היתה, לדבריו, "חוויה של פעם בחיים".

המטרופולין, שנבנה מעל שרידיו של כפר קדום וקטן יותר (שם נחשפו פני האבן), השתרע על כ-65 דונם והיה מקום מושבם של כ-5,000-6,000 איש; פי 20 ומעלה מגודלם של כפרים טיפוסיים באזור בעת ההיא. הודות למעין שזרם שם בכל ימות השנה, תושביו של תל אסור שגשגו וגידלו חיטה, שעורה, עדשים, ענבים וזיתים, וניהלו משק של פרות, חזירים, כבשים ועזים.

ביקור באתר בנובמבר 2019 במהלך החפירה, משקף עד כמה עצום היה המקום הזה בעבר. שרידים מיסודות של בית ומסמטאות שונות השתרעו למרחוק. מקדש מפואר בן 600 מ"ר כלל שני אגני אבן מסיביים. הגדול שבהם, אורכו 3.3 מ', היה גדוש בעצמות שרופות של בעלי חיים, אולי בשל העלאת קורבנות. "ממש נדהמנו לגלות עד כמה צפופה היתה הבנייה של העיר", אומרת שלם, "התכנון, הרחובות." ערימה ענקית של כחמישה מיליון שרידי חרס שנחפרו מהאתר, מעידה על החיים הביתיים של העיר הסואנת הזאת. "כלי חרס, צור, צלמיות, קבורות - ניתן לראות שזו היתה חברה מורכבת", אומרת שלם.

ארכיאולוגים ופועלים רבים עשו באתר עבודות מיון ואחסון לקראת משלוח. אבל הם אינם היחידים שעבדו באתר; מהנדסים ביצעו מדידות בעבור נתיבי ישראל, החברה הלאומית לתשתיות תחבורה, שמימנה את החפירה הארכיאולוגית לצורך בניית צומת דרכים בחלק מהאתר. אותו עולם שאיננו עוד, שנחשף בחטף, נעלם שוב מן העין כאשר התכסה באדמה ומלט במהלך החורף.

תל אסור הוא אתר גדל מימדים, כך שרוב רובו נמצא עדיין מתחת לפני האדמה, לא-נגוע. יחד עם זאת, המקדש המסיבי והחלקים האחרים שכבר נחפרו שם, יישארו קבורים תחת צומת הכבישים במשך עשרות שנים - אולי אף למעלה מזה. יש שטוענים כי עדות חשובה זו לעולם לא תשוב להיראות.

תל אסוויר, צילום: אסף פרץ רשות העתיקות

השנה עלולים להיקבר או להיהרס מאות אתרים ארכיאולוגיים נוספים. הסיבה לכך היא שרוב החפירות במדינה הן חפירות הצלה שהוסמכו על ידי רשות העתיקות, הגוף הממשלתי המפקח על עתיקות ואתרים ארכיאולוגיים במדינת ישראל. חפירות הצלה נעשות לצורך תיעוד של שרידים ארכיאולוגיים בסכנת הרס בגלל תוכניות פיתוח; אולם רק לעתים רחוקות אוסרת רשות העתיקות בנייה על גבי אתר ארכיאולוגי חשוב או נוקטת בצעדים שיגנו על חלקו מפני הריסה, אומר יונתן מזרחי, מנכ"ל עמק שווה, ארגון לא-ממשלתי שבסיסו בירושלים, הפועל להגן על אתרים עתיקים בתור נכסי ציבור.

לפי נתוני הרשות, במהלך שנת 2019, מעל מחציתם של 424 הרישיונות שהונפקו על ידיה לחפירות וסקרים ארכיאולוגיים, היו רישיונות לחפירות הצלה. מזרחי אומר כי כמעט בכל המקרים, לאחר שהארכיאולוגים חפרו באתרים והוציאו משם חפצים יקרי ערך, הותר לפרויקטים של הבנייה להמשיך כסדרם.

אתרים ארכיאולוגיים יקרי ערך אינם יחודיים לישראל, אומר מזרחי. בטורקיה, למשל, העיירה חסנכיי בת 12,000 השנים – אתר אדיר מימדים על נהר החידקל – שקעה אט-אט מתחת לסכר אילסו החדש. אבל ישנם ארכיאולוגים הטוענים כי בהשוואה למדינות רבות, המצב בישראל נושא בעייתיות מיוחדת. עניין אחד, כבד משקל, נובע מכך שרוב התקציב של רשות העתיקות מגיע מחפירות ההצלה שנעשות לפני פרויקטים שונים של בנייה – והממשלה עצמה היא היזם הגדול בישראל, אומר הארכיאולוג עוזי דהרי, לשעבר סגן מנהל רשות העתיקות. יתרה מזאת, המדינה בונה במהירות כדי לעמוד בקצב האוכלוסייה הגואה. ארכיאולוגים אף טוענים כי ממשלת ישראל מעדיפה להציל אתרים יהודיים קדומים, במיוחד בירושלים, ומפלה לרעה אתרים הקשורים לדתות אחרות.

בישראל, אומר מזרחי, "אין קווים אדומים, או כל הבנה או כללים לגבי מה נועד לשימור ומה להריסה."

גדעון אבני, ראש אגף ארכיאולוגיה ברשות העתיקות, טוען כי אף יותר מאיסור הבנייה לאחר חפירת ההצלה, מנסה רשות העתיקות למנוע מראש פרויקטים של פיתוח, במקרה שמדובר באתר חשוב. הרשות, לדבריו, פועלת על פי קריטריונים מחמירים שנקבעו על ידי אונסק"ו, ומחליטה אם יש לשמר אתר בקביעות, או לכסות אותו ולבנות מעליו. אבני מוסיף כי "כל פעולה שאנחנו מבצעים כפופה לפיקוח ציבורי, לפיקוח מקצועי ולמערכת הפנימית שלנו, שמנסות למנוע את ניגוד האינטרסים הזה."

ואילו מספר ארכיאולוגים בישראל טוענים שאתרים רבים לא היו נחפרים כלל אלמלא הפרויקטים של הבנייה, שמספקים מימון ותנופה לחפירות. בהתחשב באוכלוסייה הצומחת במהירות בישראל, הם אומרים, המדינה איננה יכולה לשמור על אתרים ארכיאולוגיים רבים ככל שרוצים תומכיהם. "הייתי רוצה שכל המדינה תתבסס בארכיאולוגיה", אומר אבני. "אבל הילדים שלי זקוקים למקום מגורים."

לחץ גובר

לעומת מדינות אחרות סביב הים התיכון, בישראל ישנו ריכוז גבוה יותר של אתרים ארכיאולוגיים בשטח קטן יותר, אומר דהרי. מדובר בכ-35,000 אתרים במדינה בת 22,145 קמ"ר.

200-300 אתרים ארכיאולוגיים בממוצע נחפרים מדי שנה בחפירות הצלה או חילוץ לפני פיתוח. אבל כאשר רשות העתיקות נדרשת להחליט אם הבנייה באתרים יכולה להתקדם הלאה, היא נקלעת לניגוד אינטרסים, מפני שהיא ממומנת באופן ניכר על ידי ענף הבנייה, אומר דהרי.

בשנת 2019, חפירות הצלה במימון ענף הבנייה מנו 83% מתקציב רשות העתיקות, בסך 426 מיליון ש"ח. "מצד אחד, חלה על רשות העתיקות האחריות לשקם אתרים ארכיאולוגיים ולהגן עליהם; מצד שני, אם תגיד ליצם בנייה, 'אל תבנה, כי זה אתר ארכיאולוגי', מאין יגיע הכסף לרשות העתיקות? זו סתירה כבדה", אומר דהרי. "אני לא מאשים את רשות העתיקות, הוא מוסיף, "אבל אני מאשים את הממשלה, בגלל המערכת התקציבית של חפירות ההצלה."

יורק רואן, ארכיאולוג אנתרופולוגי מאוניברסיטת שיקגו, אילינוי, מסכים עם דבריו של דהרי. "זהו היבט סותר אחד של האופן שבו פועלת רשות העתיקות: ביורוקרטיה כבדה שתלויה במימון מענף הבנייה על מנת לממן אותה עצמה." רואן, שחקר במהלך חפירות קודמות בתל אסור קערות אבן, מרגמות וטחנות המתוארכות לשנים 5000-3000 לפנה"ס, אומר שהקושי נובע מכך שרשות העתיקות "ממונה על שמירתם והגנתם של אתרים ארכיאולוגיים ועל מורשתם, אך מימון זה קשור בעבודות לפרויקטים מניבים של פיתוח."

צמיחתה המהירה של האוכלוסייה בישראל תורמת ללחץ זה. בשנת 2018 היה שיעור הפוריות הממוצע בישראל 3.1 ילדים לאישה, לעומת 1.7 בארצות הברית ו-1.6 במדינות החברות בארגון לשיתוף פעולה ולפיתוח כלכלי, שבו חברה גם ישראל. האוכלוסייה הנוכחית בישראל מונה יותר מ-9 מיליון איש; על פי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, עד שנת 2065 צפויה האוכלוסייה לצמוח ל-20 מיליון, וישראל תהיה לאחת המדינות עם צפיפות האוכלוסין הגבוהה בעולם.

השפעותיה של תנופת האוכלוסייה ניכרות ברחבי הארץ כולה. שכונות חדשות, עמוסות בבתי דירות רבי קומות, צצות בפאתי ערים רבות; כבישים מהירים רבי-נתיבים חוצים את המדינה לאורכה ולרוחבה; קניונים נוצצים ואזורי תעשייה מתוויים את הנוף. לפי נתוני המארג, התכנית הלאומית להערכת מצב הטבע, בין השנים 2014-2017 איבדה ישראל 107 קמ"ר של אדמות לא מפותחות לצרכי בנייה וחקלאות.

עם צמיחת האוכלוסייה שמובילה לבנייה מרובה כל כך, אומר דהרי, "רשות העתיקות אינה יכולה לבוא ולטעון, 'זה אתר ארכיאולוגי, אל תבנו כאן שום דבר' - זה בלתי אפשרי". לדבריו, הרשות "אינה מאתרת את שביל הזהב בין צרכי הפיתוח להגנה על האתרים הארכיאולוגיים". דהרי מספר כי במהלך כהונתו ברשות העתיקות, כ-700 מתוך 35,000 האתרים בישראל סווגו כאתרים ארכיאולוגיים ייחודיים, ולכן הם נמצאים מחוץ לתחום הפיתוח. אבל חלק מ-700 האתרים הללו "מוגנים רק באופן חלקי", הוא מציין.

רשימת האתרים הייחודיים כוללת אתר בשם תל בית שמש, שמתוארך למאה השביעית לפנה"ס לפחות. ככל הנראה, היישוב היה מרכז נכבד לייצור שמן זית. ארכיאולוגים מייחסים לו חשיבות רבה מפני שהוא שכן בין שני מוקדי אוכלוסייה יריבים לפני למעלה מאלפיים וחמש מאות שנה. יידרשו לארכיאולוגים עשרות שנים כדי לחקור כהלכה אתר כזה, אך בקרוב יחצה אותו כביש מהיר בן ארבעה נתיבים. כלומר, אומר דהרי, "מבחינתי זהו פשע נגד הארכיאולוגיה". אבני מכיר בכך שהבנייה בתל בית שמש "הייתה פשרה מאוד מאוד כאובה מצדנו", מתוך כוונה לאזן בין הצורך בשימור האתר לסלילתו של כביש מהיר שימשם עד 250,000 איש. לדבריו, התכנית הנוכחית מיועדת להקים את האתר מחדש בפארק על גשר מעל הכביש המהיר.

נרטיבים לאומיים

הזמן אוזל גם לנבי זכריה, כפר גבעות עתיק בן אלפיים שנה לפחות. חפירות הכפר נעשות באזור תעשייה בפאתי מודיעין. המבנים שנחפרו משרים אווירה שכוחת אל. קירות האבן, הפתחים ורצפות הפסיפס הצמיחו קוצים ועשבים שוטים; על שלט חוצות סמוך שמפרסם מרכז תעשייה חדש הודבקה מודעה אדומה שאומרת "המכירה נסגרה". מרחוק ניבטים בנייני הדירות הגבוהים של מודיעין המתרחבת. על פי התכנית העירונית, עד שנת 2040 יתווספו לה 43,000 יחידות דיור, שיאפשרו להכפיל את אוכלוסייתה ואף למעלה מזה, מ-93,000 תושבים ל-240,000. ותכניות אלה מחייבות בנייה באזור התעשייה בעיר, ובכללן בנייה מעל נבי זכריה.

האתר העתיק היה בעבר מקום שוקק חיים. הוא נוסד לראשונה ככפר יהודי בתקופה הרומית, והחל משנת 63 לפנה"ס הוא נכבש ברציפות במשך כאלף שנה בידי פוליתאיסטים, נוצרים ביזנטיים ומוסלמים שחיו יחדיו, עד שהיישוב ננטש במאה האחת עשרה, במהלך ימי בצורת. תושבי המקום בנו שם בתים מפוארים מרוצפים בפסיפסים, חקקו צלבים וכתובות יווניות בבתי הבד שלהם, וייצרו משקולות זכוכית מעוטרות בכתב ערבי לשקילת מטבעות.

"הסיפור של האתרים האלה מאוד מעניין, מכיוון שהוא מבטא את המשכיותה של האוכלוסייה הכפרית של ארץ ישראל הקדומה מהתקופה הרומית ועד התקופה הצלבנית", אומר אבני. "זה מתאר גם סוג של חיים משותפים של קהילות שונות ביישוב קבע."

אבל לדברי אבני, אין זה אומר שההחלטה לבנות על נבי זכריה הייתה שגויה; זהו יישוב אחד מבין 400 אתרים זהים בישראל, מאותה תקופה ממש. "זה לא ייחודי, כשבוחנים את כל המדינה", הוא אומר. ולחצי האוכלוסייה מחייבים פשרות שמאפשרות התפתחות מודרנית. עם זאת, "באמת חבל להרוס את זה, אם אתה מתייחס לכך כאזרח", הוא אומר. "זה אתר יפהפה, וניתן היה לשמר אותו כפארק."

סביר להניח שזה לא יקרה. אייל מלול, דובר עיריית מודיעין, אומר שחלק מהקרע מיועד לבנייה.

לנבי זכריה ודומיו היה סיכוי טוב יותר לזכות בשימור אילו רק היו תואמים את הנרטיב הלאומי של ישראל,

רומז מזרחי. "באופן כללי, במשך דורות עוסקת ממשלת ישראל בהיסטוריה היהודית", הוא אומר. כדוגמה לשאיפות הממשלה לשמר את ההיסטוריה היהודית באמצעות הארכיאולוגיה, מזרחי וחוקרים אחרים מצביעים על אתר עיר דוד, שנמצא בשכונה הפלסטינית סילוואן שבמזרח ירושלים. הממשלה העניקה הרשאה לעמותת אלע"ד לממן חפירות במקום ולהפעיל את הפארק הלאומי עיר דוד. אלע"ד טוענת כי לפני 3,000 שנה בנה המלך דוד את ארמונו בעיר דוד, ולכן היא "מיועדת לשימורה ולפיתוחה של עיר דוד".

אולם ישנה מחלוקת קשה בקרב הארכיאולוגים, האם המבנה הגדול שאלע"ד מזהה כארמון המלך דוד אמנם התקיים בימי חייו של המלך המקראי, והאם ניתן לקשור אליו את מבנה האבן העתיק הזה. "הנרטיב של אלע"ד מבוסס על היסטוריה מקראית ולא על ארכיאולוגיה. הם מרוצים כל עוד הארכיאולוגיה אינה סותרת את הפרשנות שלהם", אומר רפאל גרינברג, ארכיאולוג מאוניברסיטת תל אביב. הוא טוען כי אלע"ד "נתמכת על ידי הממשל הישראלי, המשתמש בארכיאולוגיה באופן סלקטיבי כדי לשווק את האידיאולוגיה שלו".

אלע"ד דוחה את הטענות. דורון שפילמן, דובר הארגון, אומר כי נערכו עשרים חפירות באתר במשך 150 שנה ונמצאו בהן מספר כתובות מגולפות וחותמות חימר עם שמות של דמויות מקראיות. "אין שום מקום על פני כדור הארץ שנמצאו בו עדויות חותכות יותר לסיפור המקראי בעיר דוד".

כשמדובר בהצלה או בחפירת הריסות, אומר אבני, "נאשמנו פעמים רבות במתן עדיפות לאתרים יהודיים או לבתי כנסת. כשאתה סוקר את ההיסטוריה של הארכיאולוגיה במדינה, זה לא לגמרי מופרך". אבל אבני טוען שהביקורות הללו חלו על השנים המוקדמות של ההיסטוריה המודרנית של הארץ, וכי עכשיו, "רוב האתרים שאנו חופרים הם ביזנטיים-נוצריים, מוסלמיים מוקדמים, מוסלמיים מימי הביניים ועוד מאניים". אבני עצמו מתמחה בארכיאולוגיה אסלאמית מוקדמת.

ואולם, מספר חוקרים טוענים שכאשר אתרים ארכיאולוגיים כוללים דתות שאינן יהדות, הם לפעמים מוגנים פחות. ישראלים רבים אינם מודעים לכך שבני דתות שונות חיו באזור יחדיו עם בוא האסלאם במאה השביעית לספירה, אומר מזרחי. הוא מוסיף כי אתרים מהתקופה האסלאמית הקדומה הינם "חשובים ביותר לשימור, ונבי זכריה הוא דוגמה מובהקת לכך".

פתרונות אפשריים

אולם ללא מימון, הסבירות לשימור אתרים כאלה היא קלושה. לעומת החפירות במימון אלע"ד, מעטות הן החפירות שהרשות מבצעת במימון עצמאי. לא היתה מתבצעת חפירה בתל אסור אלמלא היה מתוכנן להיבנות שם צומת דרכים, וחקר מעבדה על החומר שנאסף שם ייארך שנים, אומרים ארכיאולוגים של רשות העתיקות שעובדים שם. "מה שאנחנו מצילים הוא הידע, ולא דווקא האתר", אומר פז. הוא ושאר הארכיאולוגים של רשות העתיקות שחפרו בתל אסור סירבו לקבוע אם אמנם היה צריך לשמר את האתר עצמו.

אבל ארכיאולוגים אחרים אינם חשאיים כל כך. גרינברג, מומחה לתקופת הברונזה באגן הים התיכון ועובד רשות העתיקות לשעבר, מביע תמיהה על המהירות שבה נערכה חפירת ההצלה בתל אסור, אך מדגיש כי אין זו אשמתם של הארכיאולוגים, אלא של המערכת הכופה חפירות מהירות. "מאחר שהאתר נחפר תחת מגבלות זמן קשות, ובגלל שיש לעבד כמות ממצאים חסרת תקדים, יחלפו שנים עד שהם יפוענחו לפרטי פרטים", הוא אומר.

ישנן חלופות הרסניות פחות, טוען גרינברג. לדבריו, ניתן היה להפריש חמישה אחוזים מהאתר הנתון בסכנת הריסה לחפירה יסודית, ופרויקט הכביש יכסה את שאר חלקיו.

גרינברג מביע חששות כלליים מפני חפירות הצלה מהירות. חפירות אקדמיות אורכות לרוב שנים רבות. חוקרים ממירים עבודת שטח בעבודת מעבדה ממושכת כדי לחקור את הממצאים ולהתאים את תוכניותיהם לשלבים המאוחרים של החפירה. זה לא הולם חפירת הצלה, הוא אומר.

החלופה שגרינברג הגה לתל אסור תואמת עבודה באתרים מסוימים במדינות אחרות, כמו ארצות הברית וצרפת, אף כי גם שם בונים מעל חפירות. הארכיאולוג מורג קרסל מאוניברסיטת דה-פול בשיקגו מספר על מיאמי סירקל בפלורידה, מבנה מעוגל המקושר לבני הטקואסטה הילידיים. המבנה אמור היה להיהרס, אך ניצל בעקבות מחאה. לפעמים, לדבריו, "במידת האפשר, פרויקטים מתוכננים מחדש כדי למנוע הרס באתרים".

יתרון משמעותי לארצות הברית, מציין רואן, הוא "רמה נוספת של פיקוח בדרג המדיני." בכל מדינה בארצות הברית ישנו משרד לשימור היסטורי, המפקח על סקרים וחפירות. אם לא יימצא שום דבר חשוב במהלך סקר הצלה, המשרד יאשר עבודות פיתוח באתר, אך הוא יכול לחייב בדיקות נוספות, כולל חישה מרחוק וחפירות, אם תמצאנה ראיות משמעותיות.

"אילו היה מקום כמו תל אסור בארצות הברית, זה היה מדהים. אין סיכוי שהיו סוללים מעליו," אומר רואן. "אני מאמין שנעשתה שם עבודה טובה, מפני שאני מכיר את הארכיאולוגים. בהחלט מצער שבונים מעל אתר כזה."

הארכיאולוג פייר דה מירושדג'י, לשעבר מנהל מחקר במרכז הלאומי הצרפתי למחקר מדעי בנאנְטֶר, מכנה את תל אסור "תגלית נהדרת". בצרפת, הוא אומר, "שינו את תוואי הכביש פעמים רבות בעקבות תגלית חשובה."

אף על פי כן, גישתו מעשית: "עלינו לשאוף לשיווי משקל, לאיזון, בין נחיצות החיים המודרניים לבין הצורך בשימור המורשת."